

A népi növényzetismereti tudás felhasználása a Hortobágy tájváltozásainak rekonstruálásában

MOLNÁR ZSOLT¹ ÉS HOFFMANN KÁROLY²

¹Magyar Tudományos Akadémia
Ökológiai és Botanikai Kutatóintézet
2163 Vácrátót
molnar@botanika.hu
²Püspökladány

Kutatási/érdeklődési terület: botanika, tájtörténet, etnoökológia

Célok

Botanikusként régóta kutatjuk a tiszántúli szíkes pusztákat (jelenkori és múltbeli növényzetüket, a növényzet változásait, a lehetséges természetvédelmi kezeléseket). Mivel a táj múltbeli változásainak egyik fő oka az emberi tájhasználat volt, figyelmünket az elmúlt időszakban az emberi használat mozgatórugóira irányítottuk. Ehhez először botanikus tudásunk mellé meg kell ismerni a szíkes pusztákon legeltető pásztorok tudásának releváns részét.

Azt szeretnénk megtudni, hogy milyen természetismeret (elsősorban növény- és növényzetismeret) birtokában és milyen szempontokat figyelembe véve hozták meg azokat a döntéseiket, amelyek a táj mai állapotához vezettek. Hogyan látják ők a mai tájat, mit és hogyan változtatnának rajta, mit gondolnak a természetvédelem múltbeli és jelenlegi tevékenységéről.

Módszerek

Azon településeken gyűjtöttünk, amelyek a Hortobággal közvetlenül szomszédosak: Püspökladány, Nádudvar, Balmazújváros, Újszentmargita, Tiszacsege, Nagyiván, Kunmadaras, Karcag, Hortobágy (itt Máta és Szásztelek is). A tanítómesterek keresése hólabda módszerrel történt. Félig-struktúrált interjúkat készítettünk a pásztorok szokásairól, vegetációdinamikai kérdésekről, valamint kérdőív alapján kérdeztük a vadon élő növényfajok neveit, termőhelyi igényeit, egyéb fontos tulajdonságaikat, valamint az élőhelyek neveit, főbb jellemzőit, dinamikájukat, használatuk módjait. A terepi bejárások során a fajokra, élőhelyekre, lehetséges kezelésekre kérdeztünk rá. A beszélgetések általában 1.5-2.5 óráig tartottak, az elhangzottakat diktafonnal rögzítettük. Eddig összesen 122 pásztort kerestünk fel, közülük 55-től gyűjtöttünk.

Eredmények

Növények és vegetációtípusok ismerete. A hortobágyi pásztorok meglepően sok növényfajt ismernek, eddig összesen kb. 480 növénynevet gyűjtöttünk, ezek kb. 170 népi taxonba csoportosíthatók. E nevekkel a pásztorok kb. 240 növényfajt tudnak néven nevezni a pusztá kb. 450 „látható” növényfajából. E nevek több, mint 90 %-a függetlennek látszik a tudományos névanyagtól. A fajok termőhelyi igényeit is jól ismerik. A pásztorok vegetációtípus-ismerete szintén részletgazdag, a szíkespuszta összes vegetációtípusát és termőhelyét néven nevezik, részletesen jellemzik (gyep, mező, legelő, fehér főd, puszta, sík, róna, rét, telek, állás, porond vagy porong, porosállás, partos rész, patka, patkás, tippanos,

ürmös, szík fok, vak szík, vad szík, szíkácsos, szík kopolya, szík ér, szík főt, szíkkotymány, szíkkótyvány és társai, bíbicbaszta föld és rokonai, marikkal rakott szík, szíkkopár, locsogós, perjés, fenyeres, mocsár, lapos, zombikos, fertő, ér, fenék, derék, kadarcs, nádas, csattogós, gyíkinyes/gyékényes, csetkákás, komócsin(os), bozótos, bokros, cserjés, parés, tarackos gyep, gurdinyos, muharos, berek, budirkás, pemetés, rakottyás és szittyós, sóskás, töviskes, labodás, galléros föld, fecskeszáros föld, májas föld, hancsik stb.).

A legelő kezelése (tájváltoztatás). A pásztorok gazdag személyes tapasztalattal bírnak a táj változásáról, olykor tudásuk a régebbi időkre is kiterjed. A puszta állapotát aktív kezeléssel befolyásolják, amit részben megváltoztattak a nemzeti park előírásai. A legfontosabb kezelés – és ez maradt el leginkább az elmúlt évtizedekben – a legeltetés, enélkül a legelő leromlik. Igen fontos még a telkesítés (*telkesföld hizott a trágyától, a trágya nyomja kifele, gulya lerágja, a többi föld pihen, ezért nevelték a telket; telket csináltunk magunknak, a jó pásztor ember, ősszel nem állt kopasz állason a jószág, másik évben meglátszott a legelőn, élénken jött elő a mező; feküdj a birka mellé, szarjál magadnak legelőt!; szabadálláson vót, ma itt áll, holnap már mellé állították, kijöttek, lemérték, úgy fizettek érte, a legeltetési bizottság*). A telkesítés a legelő kb. tizedét, elsősorban a hodály- és kúttelkeket és közvetlen környéküket érintette. Ritkán említik a gyep boronálását, de rendszeres lehetett. A gaz égetése rendszeres volt a laposokban és árokpártokon, útfeléken télen és kora tavasszal (*ha a fű ott maradt, a tél megette, leégettük az avarokat; a 70-es évekig, kaptunk egy doboz gyufát, menjetek gyújtogatni*). Most az égetés tiltott, pedig sokfelé lenne rá szükség a gyepon is. Az öntözés részben bevált, de gyakrabban inkább nem vált be. A lecsapolás hatását sem tartják egyértelműnek a pásztorok. A tövisezés régen gyakori volt, majd elfelejtődött, de napjainkban megint terjedőben van (*irtottuk esztikével; aszotkka szürkálóval egész nyáron csináltuk*). A pásztorok szerint a nagyüzemi libázással majdnem kipusztították a Hortobágyot, ugyanakkor a vadliba nem árt a gyepeknek (*tavasszal a liba lerágta, teleszarta, jobb mező lett*). Ezzel szemben az özöm daru (= sok) *sok kárt csinál a gyepon, felhasogassa a gyeplet, asztalnyi foltokban felfordítsa, (később) tövisk jön rajta*. A csűrhejáráson a disznókat karikázták (hogy ne túrják a gyeplet), a bányákat (az elléskor a koca által ásott gödröket) béigazították, elegyengették. A nagyüzemi gyepjavítási módszerek általában nem váltak be: *fekete földet hordták a szikre, (de) a szík megemésztette a jó földet; hegyekből hoztak földet, szétszórták szántóra, gyepre, javult; méziszapot (hoztak) a gyepre, gipszet a gulyaállásra, jobb lett; vetett fű: ősgyepet kicsináltak, kinemesítette valaki. A természetet megcsúfolni nem lehet, mert 15-20 év múlva ugyan oda (alakul), ezt a Jóisten úgy teremtette meg, ahogy az ott lett..., azt változtattuk vóna, de egy idő után ugyan oda alakult*.

Tájváltozás a pásztorok szemével. Bár a hortobágyi táj sok szempontból nagyon stabil, jelentős változások voltak az elmúlt évtizedekben zömmel a gazdálkodás változása és a természetvédelem tevékenysége miatt. Az alábbiakban azt gyűjtöttük össze, hogy mit látnak ezen változásokból a pásztorok, hogyan értékeli a változásokat, mivel magyarázzák a változások okát. A táj általános változása: Nincs elég jószág, elvadult a táj (*most elvadultak a gyepek; jobban karban vót; nincs az, ami letakarítsa, tisztán tartsa, ott van az avar, a tavalyi avarban rögtön megég az a kis zód*). A tippanosok (veresnadrág csenkeszes gyepek) változása: A kevés jószág miatt a tippanos gyep elvadult, kevesebb a tippan, az öntözés és az árvíz is kivitte. A szíkes foltok változása: Általában nem sokat változtak (*egy állapotban van, mint Samu nadrágja*), helyenként *elvadult a legelő rajta*, jobban be van növe, kevesebb vakszíkes folt van. A laposak változása: Lecsapolás miatt területük csökkent, a beengedett árvíz miatt máshol nőtt a területük. A legfontosabb változás, hogy elvadultak, gazosak lettek. Az eligazított zombékosok visszazombékosodtak. Arra a kérdésre, hogy mióta szíkes a Hortobágy a legtöbb pásztor ezt válaszolta: *Maga a természet hozta magával; saját magától lett; természetes; természet adta; ilyen a talaj; ez a terület ilyen, elvadul a föld, utána semmi se lesz. Hamarabb lett, mint én; mióta megvan a világ, azóta szíkes; Isten ilyennek teremtette;*

mióta megvan az a terület, a föld azóta szikes; évgyökeres földek ezek. Egyesek tudni vélik, hogy a Tisza elvezetése óta lett ilyen: így volt, mocsarasabb volt, lecsapolták, szikesebb lett; Berczi Imre szerint viszont: Azt hallottam, hogy kocsányos tölgyek uralták, kivágták hajónak, utána lett, ezt a hülyeséget hallottam. Fogalmam sincs. A szikerek mélyülését a víz mozgásával magyarázzák, a zsombékosok képződését a legeltetés és a víz, ritkábban az iszapgiliszta hatásával.

Összefoglalás: a hortobágyi pásztorok a vártnál lényegesen nagyobb növényzetismerettel bírnak, aminek ráadásul több, mint 90 %-a független a tudományos tudástól. E tudásanyag jól használható a táj mai állapotának történeti visszatekintésű értékelésében, valamint a természetvédelmi kezelések tervezésében.